

A dettosföldi Debrecen

Az egykori macsói bánság keleti felében, a Szerémség nagy folyójától, a Szávától délre terült el *Dettosföldre*, ahol a szlávok ősei a 6–7. században, az avar uralom idején telepedtek meg. A 870-es évektől Szerém és vidéke hosszú időre bolgár (nándor) fennhatóság alá került, s a 10–11. század fordulóján központi városában, Sirmiumban (Szávaszentdemeter, Mitrovica) ortodox püspökség alakult, amelynek joghatósága a Szávától délre eső vidékre, a későbbi macsói bánságra is kiterjedt. A 13. század első felének magyarországi forrásaiban a terület a *Sirmia ulterior* (túlparti Szerémség) nevet viselte. Dettosföldre tehát, ahol a középkorban hadászatiilag fontos várak álltak, ehhez a területi egységhez tartozott (Hazai okmánytár 7. Budapest, 1880. 428). Az erődöket a szerbek és a magyarok ellen küzdő Manuél Komnénos bizánci császár építtette ki, aki az 1160-as években hatalma alá vonta a korábban magyar uralom alatt álló Horvátországot, Dalmáciát és Szerémséget. Bevette a közeli Zimony várát is. Kölpény vidékéről sok (már magyarul is beszélő) mohamedán kalizt telepített át a Száva déli partján álló várakba. Az 1300-as évek végén a Száva folyó Kölpényi-zugnak nevezett nagy kanyarulatától délre eső tartomány urai már ismét magyarok, Garai Miklós és Garai János voltak. Birtokaik: *districtus Kalabar, Topplica, Pepelowch, Neprichow, Tomla, Ragys, Debrenchen, Vbmelleke* stb. és váraik: *castra Belaztena, Neprichow és Debrenchen* fontossága az egyre fenyegetőbbé váló török veszély miatt megnőtt. Zsigmond király 1392. március 10-én kelt oklevele igazolja, hogy a Garaiak a király kérésére a „rácz végeken” elterülő Dettosföldre (*Dettosfelde*) területet és a rajta álló három várat átadták Zsigmondnak a dunántúli két Kőszeg és Csesznek váráért cserébe (vö. MÁLYUSZ ELEMÉR: Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437. Budapest, 1984. 104. l. és a 284. lapon a lábjegyzet).

A középkorban a Debrecen vára mellett fekvő településnek is *Debrenchen*, illetve szerbül *Дѣбрьць, Дебръц, Дабрац* (Дѣбрьсь, Debrc, Dabrac) volt a neve. Az 1186–1396 között keletkezett bolgár oklevelek is *Дебрец* (Debrec) néven említik a Száva-parti várat és települést. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a bolgár történészek jelentős része *Дебрец-Дебрецен* 'kettősnévvvel' nevezi meg nemcsak a tiszántúli nagy magyar várost, Debrecent, hanem kitalált, „szlávós” nevet ad a Tisza-parti Szolnok településnek is: *Солноград(?)*-*Солнок*. Vö. П. Коледаров: Политическа география на средновековата Българска държава, г. 1186–1396. Szófia, 1989, 8. sz. térkép.) A Korai magyar történeti lexikonban (főszerk. KRISTÓ Gy. Budapest, 1994. a 128. és 129. lapok közötti térképen) ott látjuk **Debrc (Debrecen)** várát a Száva, Kolubara, Ub, Tamnava és Dobrava folyók által határolt területen az akkor [1382-ben] még nem Szerbiához vagy Boszniához, hanem Magyarországhoz tartozó Macsói bánságban, Mačva (Macsó) és Nepricava várak között, tőlük 25–25 kilométerre. Belastena vára a bánság dél határvidékén emelkedett, Debrecentől kb. 70 kilométerre dél-délkeletre.

Debrc falu ma is áll a Száva és a Vukodraž folyók között. A 13. század végén azonban a mainál lényegesen rangosabb település volt: királyi város, ahol 1284-

ben – miután a macsói bánság Dragutin István szerb királyé (V. István magyar király vejéé) lett – már kastély is épült. István szerb király szívesen tartózkodott „debreci híres udvarában”, ott is halt meg 1316-ban. Erről így ír 14. századi krónikájában Danilo érsek: *славьнии дворъ ѣго иже въ Срѣмѣ, мѣсто рекомо Дѣбрьць* ‘híres szerémi udvara, amelyet Дѣбрьсь-nek hívnak’ (vö. Arhiepiskop Danilo. – *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Beograd, 1935. 31. és 35–37., ill. ST. NOVAKOVIĆ: *Debrec et Koceljewa en Serbie, au sud de la Save*. Archiv für slavische Philologie. 28. Berlin, 1906. 465). Debrecen várát, mint örökséget Juraj Branković szerb despota egyik főemberének, Radićnak adományozta a Szent Panteleon-napi vásártartás jogával együtt.

Maga a kövár a néphagyomány szerint is a görögök (bizánciak) idejében épült egy korábbi földvár sáncain, innen a neve: *Грчки град* ‘görög vár’ (château grec, vö. Novaković, i. h.). A *Gradužina* ‘várhely’ nevű határészen ma is megvannak az ősi földvár sáncainak a maradványai. A kövár omladozó falait a Száva mosta el és temette be négy-öt emberöltővel ezelőtt. Dragutin király palotájának (*zamak Debrc*) romjai századunk elején még láthatók voltak, azóta a környező falvak lakosai széthordták építőanyagának (Arheološki spomenica i nalazišta u Srbiji, I. Beograd. 1953. 23, 199).

Az 1600-as évekből ránk maradt egy *Debrecin* feliratú városképi rajz, amelynek fényképmásolatát a debreceni (Hajdú-Bihar megye) Városi Múzeum első állandó kiállításán (1906-ban) mint a középkori Debrecenről készült első képet mutatták be. A metszet ismeretlen olasz mestere alacsony hegyek koszorújában ábrázolja Debrecin városát, és feltünteteti az erős bástyafalakkal körülvett *Fortezza*-t (erőd), a két tornyú *Castello*-t (várkastély) és a nyolcszögletű, emeletes *Magazino*-t (fegyverraktár). Módy György helyesen állapítja meg, hogy a metszeten egyetlen régi debreceni épületet sem lehet felismerni, Debrecenre vonatkoztatva a kép „fantáziarajz” (MÓDY GY.: A Szent András-templom és a Veres-torony kutatása 1980-ban. Debrecen 1290–1390 között. Debrecen, 1984. 78). Ám egyáltalán nem képzelet szülte alkotás a rajz, ha a Száva-parti Debrc városka látképével hasonlítjuk össze! A metszet a Száva folyó felől nézve ábrázolja a települést, az előbb említett nevezetes építmények mögött a Száva és a Vukodraž között húzódó alacsony hegylánc látható. A bástyákkal megerősített vár nem más, mint maga az egykori *castrum Debrechen* (*грчки град*), a Castello pedig feltehetően Dragutin király palotája (*замак Дебру*), vagy valamilyen más középkori tornyos kastély, amely a várhoz és a fegyverraktárhoz hasonlóan az elmúlt századok során az enyészeté lett. A hajdani *castrum Debrechen*-re napjainkban már csak a *Debrc* településnév emlékeztet, amelynek a középkorban *Дѣбрьць*, *Debrec*, *Debrc*, illetve oklevelekben és képen *Debrechen* és *Debrecin* változata is volt. Az utóbbi feltehetően a latinos *Debrecinum* alakból származott.

A *Dettofsölde* elnevezés a birtokterület egykori tulajdonosának a nevét őrzi, a névadás magyar mintára történt. Debrc település neve azonban szláv eredetű, a **dьbrь/dьbrь* főnévből és az *-ьць* kicsinyítő képző összetételéből származik (PETAR SKOK: *Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zágráb, 1971. 370). Az összsláv **dьbrь* az indoeurópai **dheub-* ‘gödör, völgy, mélyedés, folyóvölgy’ szóra (CARL DARLING BUCK: *A Dictionary of Selected Synonyms in*

the Principal Indo-European Languages. Chicago, 1949. 891), illetve a **dhub-r-is* 'gödör, mélyedés, valaminek az alja; völgy, folyóvölgy; erdős völgy' főnévre vezethető vissza (The American Heritage Dictionary of the English Language, edit.: WILLIAM MORRIS. Boston–New York, 1969. 1513). Sreznevskij a *дѣбрь, дѣбрь, дѣбрь, дѣбрь* alakváltozatokban élő szónak a következő jelentéseit adja meg: 1. hegyoldal, lejtő, szakadék, hegyszoros; 2. hegyoldal, erdővel benőtt völgy, erdő; 3. (szakadékban folyó) patak; 4. árok(?). Több példát hoz a szó bibliai használatára: *дѣбрь огньна, дѣбри вгнанѣ, дѣбри вгнанѣ*, azaz 'tüzes völgy', *геена, 'gyehenna, pokol'* (И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ: Материалы для словаря древнерусского языка I. Москва, 1958 [1893]. 766–7). A kifejezést Melich János is idézi *дѣбрь огньная* alakban (MELICH J.: Szláv jövevényszavaink. I/1–2. Budapest, 1905. 379). A keleti szláv nyelvekben a szónak nem 'völgy', hanem 'erdő, sűrű erdő, bozót' a jelentése, természetesen ilyen jelentésben fordul elő az orosz és ukrán nyelvben a *дѣбрь*-ből képzett helynevekben is. (Figyelemre méltó, hogy a balkáni területeken nem a *дѣбрь* 'völgy, szakadék, mélyedés', hanem a *гора* 'hegy' szónak van 'erdő' jelentése!)

Mai és korábbi szláv nyelvterületen a **дѣбрь* főnév több tucatnyi település- és folyónév alapszavává vált. Különösen a Balkánon „sok város- és falunév a hely fekvése és sajátosságai után van elnevezve; vonatkoznak ezek *szorosokra* (*Prochod, Proszek, Szuteka*), hegykatlanokra (*Pestera, Vrtop; Ledeniczai jégbarlang*), *völgyekre* és *völgytorkokra* (*Debr*)” (K. J. JIRECEK: A bolgárok története. Nagybecskerek, 1889. 103). További helynevek, amelyeknek alapszava a *дѣбрь* főnév: Horvátországban *Dabar Zabarje* (Senj várostól keletre), Boszniában *Dabrica* község, tőle délkeletre pedig *Dabarsko polje* (Dubrovniktól északra), *Dabarska pecina/Dabarska spilja* (Banja Lukától délnyugatra), Szerbiában a Száva-parti *Debrč*, Makedóniában *Debrešane* község (Skopjétől északkeletre), *Debrešte* falu (Prileptől északnyugatra), *Debrca* (*Debarca, Дебрец, Дебруца*), középkori görög nevén *Δευριτσα/Debrican* városa és vára (ma Novo selo és Pesocani falu áll a helyén, az Ohridi-tótól északkeletre), *Debar / Дебар* vár és város (a Fekete-Drim és a Radika folyó találkozásától északra, az albán határ közelében). Ez utóbbi már a 2. században is lakott település volt, Ptolemaiosz egyiptomi csillagász térképe *Deborus* néven jelöli (vö. Enciklopédija Jugoslavije 2. Zágráb, 1954. 672–675).

Bulgáriában is jelentős a **дѣбрь* szóból képzett helynevek száma. Kolarovo szomszédságában van *Дебраво* település, Botevgrad közelében *Дебрецуца*, Gosztivar járásban *Дебрешина*, Kjusztendil mellett *Дебришор* stb. (ВЛ. ГЕОРГИЕВ, ИВ. ГЪЛЪБОВ, Й. ЗАИМОВ, СТ. ИЛЧЕВ: Български етимологичен речник, Szófia, 1971. 320–330). Albániának az Ohridi-tótól északnyugatra fekvő tartományát *Dibrának* nevezik, de a szomszédos Mirdita tartományban van *Dibri* nevű patak is. Görögország északi vidékeinek szláv névanyagát M. Vasmer dolgozta fel, könyvében a következő (*дѣбрь*-ből származtatott) helynevek eredetét magyarázza: Arkadióban *Διβριτσα / Dibritsa* („Gehört zu slav. *дѣбрь* 'Schlucht'”), Lampeia tartományban és Thesszáliában *Διβρη / Dibre*, Thrákiában *Δεβρη / Debr* stb. (M. VASMER: Die Slaven in Greichenland. Berlin, 1941. 104, 152, 181, 232). Murzajev több oroszországi helynevet idéz: *Дебру* 'erdő' (egy vasútállomás

neve Észak-Kaukázus oroszok lakta vidékén), *Дебрянский* 'erdei' (vasúti csomópont Moszkva közelében), *Дебрево*, *Дебрицы* 'erdős hely, „erdőd”' (települések a szmolenszki kerületben), *Brjanszk/Брянск* (eredetileg **Дѣбръньск*; vö. FNESz⁴ 1: 256.), az erdeiről híres város (Э. М. МУРЗАЕВ: Словарь народных географических терминов. Moszkva, 1984. 175). Smolickaja több, a *дѣбрь* 'erdő' többől származtatott pataknevet sorol fel a Kljazma, Pronyi és Moszkva folyók vízgyűjtő területén (Г. П. СМОЛИЦКАЯ: Гидронимия бассейна Оки. Список рек и озер. Moszkva, 1976), Zwolinski pedig a Visztula völgyében említi *Debrza*, ill. *Debrzyno* vízneveket (P. ZVOLINSKI: Hidronimia Wisly. I. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1965). Murzajev megemlíti, hogy több névkutató szerint a magyarországi *Debrecen* neve is a *дѣбрь* főnévből származik, s ez a névfejtés figyelemreméltóbb más magyarázatoknál: „Большой венгерский город Дебрецен, по мнению некоторых авторов, также относится к этому же топонимическому ряду, что предпочтительнее других этимологий” (MURZAJEV, i. h.). A szerb Ivić professzor feltételezi, hogy Debrecen ősi település, s még abból az időből való, amikor a szlávok egyes csoportjai a Kárpátoktól északra fekvő őshazájukból a Tiszántúlon keresztül vándoroltak délre (6–7. sz.), s így a város *Дебрецин* / *Debrecin* neve is szláv eredetű és ugyanabból a szótövből származik, mint a többi balkáni *Debrc*, *Debra*, *Dabra* stb. település neve (Павле Ивић: Српски народ и његов језик. Белград, 1971. 10. és a mellékletben látható térkép: Насељавање јужних словена). Bár a *Debrecen* név etimológiájáról a mai napig sem született megnyugtató magyarázat, a fenti szláv szófejtéseket (történeti, régészeti és nyelvi okok miatt) nem tekintjük meggyőzőeknek, de jelen dolgozatban nem is tartjuk feladatunknak a név magyarázatát (vö. KÁLMÁN BÉLA: A nevek világa. Debrecen, 1998⁴. 36, 41, 154–155, 179).

A szláv **дѣбрь* főnév – közszóként és helynévként is – többszörös átvétel eredményeképpen és több változatban bekerült a magyar nyelvbe is (TESz. 1: 666). A szlovák eredetű *debrő~debre~dobra* 'gödör, mély vízmosás' szónak van *töbör~teber* 'a dolinánál kisebb, tölsér alakú (víznyelő) gödör, mélyedés' alakváltozata is, amely főként az ország északi, hegyes vidékén, a karsztos területeken használatos (ÉrtSz. 6: 752). A *debrő* szóból képzett legismertebb településnevünk a Heves megyei *Feldebrő* neve (1219/1550: *mona fterij Debrev*). Szintén a *debrő* szóból a magyar -d képzővel keletkezett Debrőd (1255: Debregy, Debragh) kelet-szlovákiai magyar falu neve. „A szlk. Debrad' 'Debrőd' a magyarból való (FNESz.⁴ 1: 358–9). Közvetlenül valamelyik déli szláv nyelvből került át a magyarba Döbröce Zala megyei falu neve (1542: *Debrecze*). Kiss Lajos ezt írja róla: „Szláv eredetű; vö. szb.-hv. *Dabrica* hn. ... Ennek töve az összsl. **дѣбрь* 'völgy' fn.-nek a folytatása” (FNESz.⁴ 1: 387). Ma már Szlovéniához tartozik Dabronak – téves visszaszlávosítással Dobrovnik – község, a Zala megyei Lentitől nyugatra kb. 15 km-re. A település arról a patakról kapta nevét, amely mellett települt (1236: *aqua Dobonuch*), magát a falut 1334-ben és 1337-ben *Dabronuk* néven említik az iratok (Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: NAGY I., VÉGHÉLY D. és NAGY Gy., I–II. Budapest, 1886–1890. 1:279). Hasonló névadással keletkezett a cseh *Debrník* helynév és a régi *Dobrník* víznév is (FNESz.⁴ 1:378; A. PROFOUS: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Prága, 1954. 370).

Kiss Lajos a szót így származtatja: **dǫbrǫ > *dǫbrǫnǫ* 'völgyi, szurdoki' (ti. *potok* 'ér, patak').

A bemutatott példák azt igazolják, hogy a Balkánon és a Kárpát-medencében a **dǫbrǫ* szóból képzett helynevek kivétel nélkül 'völgy, mélyedés, szakadék, patakmeder' jelentésben fordulnak elő, a szónak csak a keleti szláv nyelvterületen van 'erdő' jelentése. Figyelembe véve, hogy a tiszántúli Debrecen belterületén és szűkebb környékén sem számottevő völgy, sem szakadék nem található (maga a város nem völgyben vagy mélyedésben, hanem a Tóció és a Kondoros patakok közötti hátság tetején alakult ki), a *Debrecen* névnek nem lehet 'völgy, szakadék' jelentése, következésképpen nem a szláv **dǫbrǫ* 'völgy' szóból származhatott. Annál valószínűbb, hogy a Száva-parti Debrc oklevélben előforduló *Debrechen* alakváltozata „készült” a magyar *Debrecen* név mintájára, annak analógiájára kapta az *-en* 'toldalékot'. Zsigmond király ugyanis az 1390-es években többször megfordult Debrecenben, ahol okleveleket is keltezett.

LÉVAI BÉLA

Kőpes(t) helynév Borsodnádasd határában

A borsodnádasdi *Kőpes* sziklaüregével a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat szakmai konferenciáján tartott előadásomban speleológiai szempontból már foglalkoztam, ezúttal – egy kiváló helynévkutatót is köszöntve – e nem nagy, de több szempontból is figyelemreméltó üreget és nevét onomasztikai szempontból vizsgálom és igyekszem alább néhány következtetést is levonni.

A karsztvidékek földrajzi neveinek kutatása közben már az 1960-as években – mint azóta több írásomban is publikáltam – arra a következtetésre jutottam, hogy a kelet-európai síkságról a Kárpát-medencébe települt honfoglaló magyarság a Gerecsétől a Zempléni-hegységig húzódó vidéken, így Heves, Borsod, Gömör és Torna megyék hegyei közt és Erdélyben is, a kisebb-nagyobb sziklaüregek, barlangok megjelölésére a honfoglaláskor azon a vidéken talált, egyes területekre esetleg a honfoglalás során odatelepített és utóbb a magyarságba beolvadt bolgár jellegű nyelvet beszélő szláv népelemektől átvett *pest* szót is használta (DÉNES, 1973).

Az óegyházi szláv, illetve bolgár-szláv nyelvben a *pest* köznév 'kemence' és 'üreg, odú, barlang' jelentésű. Ilyen kettős jelentéssel vette át a *pest* szót a magyarság is.

A Székelyföld egyes településein egy jellegzetes, szabadkéményes, szikrafogós kemencefélét, főző-fűtő alkalmatosságot, illetve annak egyes részeit ma is *pestalja*, *pestmőge* néven nevezik. A *pest* szót átvett vidékeken számos helynév őrizte meg számunkra a régi mészkemencék ősi *mészpest* nevét is.

A *pest* köznév 'üreg, odú, barlang' jelentése máig már kikopott nyelvünkől, de számos földrajzi nevünk afféle nyelvi kövületként megőrizte azt napjainkig. Kuta-